

עומרי יצחק עבאדי

רבי חנינא בן דוסא והעלאת האבן למקדש - הרקע הריאלי מאחורי המעשה הפלאי

הסיפור

"חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב" (משלי כב, כט): מעשה בר' חנינא¹ בן דוסא שראה בני עירו מעלין נדרים ונדבות לירושלם, אמ' הכל מעלין נדרים ונדבות ואני איני מעלה דבר. מה עשה, יצא למדברה של עירו² וראה שם אבן אחת, ישב וסתתה וכתתה וסדקה ואמ' עלי להעלותה לירושלם. בקש לשכור לו פועלים ונזדמנו לו חמשה בני אדם. אמ' להם מעלין אתם לי אבן זו לירושלם. אמרו לו תן לנו חמשים מנה סלעין ואנו מעלים אותה לירושלם. בקש לתן להם ולא נמצא בידו דבר, הניחוהו והלכו להם. זימן לו הקב"ה חמשה מלאכים בדמות חמשה בני אדם. אמ' להם אתם מעלין לי את האבן הזו לירושלם. אמרו לו תן לנו ה' סלעים ואנו מעלין אבנך לירושלם ובלבד שתתן ירך עמנו ואצבעך. נתן אצבעו עמהן ונמצאו עומדין בירושלים. בקש לתן להם שכרם ולא מצאם. נכנס ללשכת הגזית ושאל בשבילם. אמרו לו דומה שמלאכי השרת העלו אבנך לירושלם. קראו עליו המקרא הזה חֲזִיתָ אִישׁ מְהִיר בְּמַלְאֲכָתוֹ לְפָנֵי מְלָכִים יִתְיַצֵּב, אל תקרי לְפָנֵי מְלָכִים אלא לפני מלאכים.³

בספרות חז"ל מובאים סיפורים רבים על אודות דמותו הפלאית של רבי חנינא בן דוסא (להלן: רחב"ד), חכם מראשוני התנאים, שחי עוד בזמן שבית המקדש עמד על תילו.⁴ רוב הסיפורים עליו

1 בשיר השירים רבה כתוב רק 'רבי חנינא'.

2 בשיר השירים רבה, כ"י וטיקן 76, כתוב 'פי', 'ברחובה של עיר'. בילקוט שמעוני: "יצא לעיר וראה אבן אחת ופתחה ומרקה ואמר להעלותה לירושלים". הילקו"ש מדלג על קטע החיפוש, ואומר שמייד ברגע שביקש להעלותה לירושלים 'נזדווגו לו' חמשת המלאכים בדמות בני אדם.

3 קהלת רבה א, א; א. הנוסח מצוטט מתוך קהלת רבה תשע"ז, עמ' 2-5. כיוון שאין זה מאמר פילולוגי, העדפתי שלא לציין את כל שינויי הנוסח אלא רק בעניינים מיוחדים. המקבילות העיקריות לסיפור מופיעות בשיר השירים רבה א, ד; קהלת רבה א, א; ילקוט שמעוני על נ"ך תתק"ס, י"ט. גרסה אחרת של הסיפור השונה במידה ניכרת, מובאת בתוך דשא תשע"ז, עמ' רנד: "שוב מעשה בר' חנינא בן דוסא, פעם אחת מצא אבן טובה וכת בני אדם נאין. אימר, מי מוליך לבית המקדש ואתן לו שכרו. אמרו לו, אנו מוליכין אתה. וכשביקש ליתן להם שכרן, בקשם ולא מצאן, והרגיש בהם שמלאכי השמים הם."

4 רבי חנינא בן דוסא מוזכר שלוש פעמים במשנה (ברכות ה, ה; אבות ג, ט-י; סוטה ט, טו), פעמיים בתוספתא (ברכות ג, כ; סוטה ט, ה) במכילתא (יתרו ב), במספר ברייתות בשני התלמודים (ירושלמי ברכות ה, א, ח; דמאי ג, יד; בבלי ברכות לג ע"א, לד ע"ב; עירובין כט ע"ב; תענית כה ע"א; יבמות קכא ע"ב; סוטה מט ע"ב; פסחים

היו על מעשי ניסים שקרו לו בזכות חסידותו, פרישותו, עוניו וכוח תפילתו – "כעבד לפני המלך".⁵ על מעמדו וההערכה הגדולה כלפיו מראשי הרבנים אפשר ללמוד מרבן גמליאל שביקש ממנו להתפלל לרפואת בנו החולה.⁶ במעשה שלפנינו רחב"ד ביקש להעלות נדבה כלשהי לבית המקדש בירושלים, אך מרוב עניותו לא היה יכול להעלות קורבן עולה או שלמים. ואולם דבר זה לא מנע ממנו להשלים את מחשבתו. הוא יצא בזריוות אל מחוץ לעיר ("למדברה של עירו", לפי הנוסח שלנו) ושם מצא אבן גדולה. רחב"ד סיתת את האבן, שייף וייפה אותה עד שהייתה ראויה להיות מתנה למקדש, ומשסיים את המלאכה ביקש להעלותה לירושלים.⁷

הפועלים שנקרו בדרכו דרשו תשלום גבוה על סחיבת האבן, ולכן זימן לו הקב"ה חמישה מלאכים בדמות אדם שהסכימו לסחוב את האבן תמורת סכום מועט של חמישה סלעים, בתנאי שגם הוא יישא איתם בעול. רחב"ד עשה כדבריהם, נתן ידו עימיהם מתחת לאבן, ובדרך נס מצא עצמו בן רגע עם האבן בירושלים. כאשר ביקש רחב"ד לתת לפועלים את שכרם ולא מצאם. פנה לחכמים היושבים בלשכת הגזית שבבית המקדש,⁸ ושאל מה עליו לעשות עם הכסף שהוא חייב לשלם. כששמעו מפיו את דבר המעשה שאירע לו הודיעו לו החכמים כי מלאכי השרת הם שהעלו איתו את האבן לירושלים.

בעוד מקורם של רוב האזכורים של רחב"ד בספרות התנאית ובסיפורי המעשים עליו הוא בתלמודים,⁹ סיפור זה מגיע אלינו ממקור מאוחר – מפתחתא של מדרש קהלת רבה ושיר השירים רבה (מדרשי 'וחזית'). שני מדרשים אלה שנערכו בארץ ישראל בתקופה מאוחרת דייה, בסביבות המאה החמישית–השביעית לסה"נ,¹⁰ הכילו לא מעט חומרים מדרשיים קדומים שכמה מהם השתמרו רק שם. לפי קדרי, הפתחתאות של שני מדרשי האגדה האלה הן תוספת מאוחרת לגוף המדרש

קיב ע"ב) ובמדרשים (מדרש תנחומא ויגש ג, ב). למחקר חשוב על דמותו כחסיד ופירוש בעולמם של חכמים בימי המשנה, ראו: ספראי תשמ"ה. למחקרים על הצד הספרותי של אגדה זו ראו: קושלבסקי 2003; שטיין 2016. שמו של רבי חנינא בן דוסא מופיע אף על קערות השבעה בבליות, ראו: שקד, פורד ובהירו 2003, קערות מס' 1-12.

5 בבלי ברכות לד ע"ב, ומתומצת כבר במשנה ברכות ה, ה. קבלת תפילת החסיד אצל הבורא הייתה אחד המוטיבים המרכזיים של חסידים ואנשי מעשה בימי הבית השני. עוד שני סיפורים מפורסמים הם תפילתו של חוני המעגל (משנה תענית ג, ח) ותפילתו של ישו (יוחנן ד, 26; מתי ז, 13; ליבאניוס יח, 177: 51).

6 ירושלמי ברכות ה, ה; בבלי לד ע"ב.

7 בעניין המקום שממנו רצה להעלות את האבן לירושלים, לדעת ספראי (תשכ"ה, עמ' 48-49), מדובר בעירו ערב המזוזה עם הכפר עראבה בגליל התחתון, שבו נמצא גם ציון הקבר המסורתי של רחב"ד, אך באותה מידה ייתכן שהאירוע הפלאי התרחש ביהודה.

8 משנה מדות ה, ד.

9 ובייחוד בקובץ המעשים שבבבלי תענית כד ע"ב-כה ע"א.

10 דיון בתארוך קהלת רבה ראו במבוא של המהדורה המדעית: קהלת רבה תשע"ז.

המקורי, כך שהאגדה על רחב"ד אינה חלק בלתי נפרד מהחיבור המקורי, אלא שילוב מאוחר בגוף המדרש.¹¹

עם זאת קדרי מדגישה שאיחורן של הפתיחתאות נוגע רק לשלב העריכה שלהן, ואינו סותר את קדמותן של המסורות המשולבות בהן. בין המאמרים שבפתיחתאות, לשיטתה, יש גם חומרים תנאיים מוכרים, וגם כאלה שאינם מוכרים ממקורות קדומים. בעניין מעשה העלאת האבן של רחב"ד קדרי סוברת, בהשפעת לרנר, שעל אף שהמעשה נעדר מהספרות התנאית, עדיין מדובר בסיפור קדום שהיה חלק מקובץ תנאי שארג יחד את כל הסיפורים על רחב"ד.¹²

אם אכן מדובר בסיפור בעל גרעין קדום, כפי שטענו לרנר וקדרי, אולי אפשר להרחיק לכת ולהציע כי זהו סיפור עממי קדום שהשתמר עוד משלהי ימי הבית השני. מטרתו של הסיפור הייתה לא רק לפאר את דמות הצדיק, אלא גם לספר בשבח הניסים והפלאות שקרו לאבותינו במהלך בניין הבית.¹³

על בסיס טענה זו אבקש להוסיף עוד נדבך לטענתי, ולהציע בזהירות כי במעשה העלאת האבן של רחב"ד למקדש משוקעת עדות למפעל הבנייה הארוך והאינטנסיבי של מתחם המקדש והר הבית בשלהי ימי הבית השני (סוף המאה הראשונה לפנה"ס ועד שנת 70 לסה"נ).¹⁴ ועוד זאת, אם נסיר לרגע את העטיפה האגדית והפנטסטית מהסיפור, נראה שאפשר למצוא לפעולת הקדשת אבן הבניין בידי רחב"ד מקבילות במקורות הספרותיים ובמצא הארכאולוגי, כלומר הרקע הריאלי של הסיפור היה יכול להשתלב יפה עם המציאות בירושלים של שלהי ימי הבית השני.

תופעת הקדשת האבנים לבניין המקדש במקורות הספרותיים

כאשר השלים רחב"ד את הכנת האבן הוא אמר: "עליי להעלותה לירושלים". אמרה זו בלשון חז"ל מתכוונת להקדשת האבן כנדר למקדש.¹⁵ העלאת נדרים ונדבות מגוונים למקדשים, ואפילו של אבנים, הייתה נוהג רווח ומקובל בעולם היווני והרומי.¹⁶ גם בית המקדש בירושלים לא היה שונה בעניין זה, וקיבל את תרומות המאמינים בידיים פתוחות.

11 קדרי תשס"ו.

12 לפי לרנר ייתכן שמדרשי רבי חנינא בן דוסא השתמרו כקובץ עצמאי. אולי אפשר לראות קבצים אלה באוסף המדרשים על רחב"ד, המובא בספרו של דשא תשע"ז.

13 ראו למשל את ההקבלות בין סיפורי הניסים שקרו במקדש לעומת הניסים שקרו במקדשים בעולם היווני-רומי אצל הלוי תשל"ה, עמ' 180-185, 197-204.

14 טענה זו אף הציע בקיצור ספראי תשכ"ה.

15 ראו פירוש רד"ל לשיר השירים רבה א, א, וראו לשון זו במשנה קנים א, א: "איזהו נדר? האומר הרי עלי עולה. ואיזהו נדבה? האומר הרי זו עולה."

16 על נדבות ותרומות למקדשים בעולם הרומי בכלל ראו: דילון 2013. אחת הדוגמאות המתועדות בספר היא של אדם שחלם שנרפא, ובחלומו אל הרפואה היווני אסקלפיוס ציווה עליו להביא למקדש אבן גדולה ככל יכולתו. כשהתרפא, הוא הביא את האבן למקדש והניחה לפני המזבח (שם, עמ' 171).

בערך בשנת 20 לפנה"ס פתח המלך הורדוס במלאכת השיפוץ והבנייה מחדש של בית המקדש ובהקמת הטמנוס העצום של הר הבית סביב לו. מלאכת הבנייה ארכה עשרות שנים, אולי עד שנת 64 לסה"נ, ואחריה למעשה השתנו פני העיר.¹⁷ פרויקט ענק כזה ודאי דרש כספים רבים, שהגיעו הן מאוצר המקדש ותרומת מחצית השקל של יהודים בארץ ובתפוצות, הן מתרומות של אנשים פרטיים.¹⁸

עדויות לנדירים, לתרומות ולנדבות של אנשים פרטיים לבית המקדש מצויות בכמה מקורות ההיסטוריים. כך למשל בספרות חז"ל מזכירים ברוב שבח והדר כמה מהדמויות הנכבדות שתורמו למקדש, כמו ניקנור מאלכסנדריה, הלני המלכה ובנה מונבז (או איזטס אצל יוספוס), בן גמלא ובן קטין.¹⁹ יוספוס מזכיר גם הוא את תרומת המלכה הלני ובנה,²⁰ ומוסיף עוד לפחות תורם אחד שחז"ל לא מזכירים – אלכסנדר אבי טיבריוס איש אלכסנדריה, שהיה גם אחיו של פילון האלכסנדרוני, שתרם לטובת ציפוי תשעת שערי המקדש בזהב.²¹

על תרומת הקדשות של חומרי בניין למקדש, ובייחוד אבני בנייה, אנו שומעים כברית החדשה ובכתבי יוספוס. בלוקס יש אזכור לנדבות של אבנים לטובת בניין המקדש או הר הבית: "ויבוא וירא את העשירים משליכים את נדבותם לארון האוצר וירא אלמנה עניה נותנת שתי פרוטות ויאמר [...] ויהי באמרם על המקדש כי מהודר הוא באבנים יפות ובמתנות ויאמר..."²². לעומת הסיפור שבו החכם העני הוא שתורם את האבן, הסיפור בלוקס מלמד כי העשירים הם שתורמו אבנים למקדש (לעומתם האלמנה הענייה תרמה שתי פרוטות). יוספוס מציין בתיאור המקדש וחומות הר הבית במלחמת היהודים, שלצורך הבניין "השתמשו באבנים שגודלן ארבעים אמה. שפע הכסף ונדיבות לבם של בני

17 בשנת 20 או 22 לפנה"ס החלו עבודות הבנייה והשיפוץ, והן המשיכו שנים רבות. לדברי יוספוס, בניית המקדש הסתיימה בתוך שנה וחמישה חודשים, ובמקום אחר - שמונה שנים (יוסף בן מתתיהו תשנ"ד, ספר טו, 380-425; יוסף בן מתתיהו תש"ע, ספר ה, 184-247). על כל פנים מדובר בסיום הבנייה של המקדש, ואילו בניית מתחם הר הבית ארכה עוד שנים רבות. לפי הברית החדשה העבודות המשיכו אף בשנת 26 לסה"נ (יוחנן, 19-20). יוספוס מספר שבשנת 64 לפנה"ס 18 אלף פועלים נשארו מחוסרי עבודה, כיוון שהופסקו עבודות בניית החומות של הר הבית (יוסף בן מתתיהו תשנ"ד, ספר כ, 219-220). ואולם מדבריו נראה שהעבודות המשיכו במתכונת מצומצמת יותר גם לאחר שנת 64 לסה"נ (שם, 220-223). להרחבה בעניין המשך בניין המקדש ורחבת הר הבית ראו: לויין תשנ"ו; רייך וברוך תשע"ז. מוקד הדיון של המובאה האחרונה הוא בבעיית השלבים האפשריים לבניית הטמנוס, בהתבסס על חפירות הרחוב שלאורך החומה המערבית. בקטע זה, מתחת לרצפות הרחוב, התגלו מטבעות מימי הנציבים הרומיים (רייך ושוקרון תשע"ב), כך שגם אם היה שם רחוב קדום הוא רוצף בשלב מאוחר יחסית במאה הראשונה לסה"נ. על פי ממצא זה ואחרים נעשו ניסיונות לקבוע שלבים בבניית ארבעת כותלי הר הבית (וקסלר - בדולח תשע"ה; רייך וברוך 2017, עמ' 24-27). בהט חושב, ובצדק, שדיון זה מוגזם, ומה שחשוב להבין הוא שהבנייה ארכה זמן רב מאוד ונעשתה בשלבים (בהט תשפ"א, עמ' 57-58).

18 לסיכום בהיר של דרכי המימון של המקדש ודרכי התרומה לעבודת הפולחן ראו: ספראי וספראי תש"ע, עמ' 1-46.

19 יומא ג, י; תוספתא יומא ב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 183.

20 יוסף בן מתתיהו תשנ"ד, ספר כ, 50-53.

21 יוסף בן מתתיהו תש"ע, ספר ה, 205.

22 לוקס כא, 1-5.

העם עודדו אותם לבצע משימות כבירות, בל תאמנה...²³ כלומר אפשר להבין שגם יוספוס מתכוון, אם כי לא במפורש, לנדבות של העם בעבור אבני הבניין של כותלי הר הבית.

עדויות ארכאולוגיות להקדשת אבנים לבנין הבית

עד כה נמצאה רק כתובת אחת המספרת במפורש על תרומה למקדש. כתובת זו שהתגלתה בחפירות בכותל הדרומי של הר הבית, לא הייתה שלמה וברורה לגמרי, אך אפשר להבין שהיא מספרת על יהודי מרודוס, פאריס בן אקסון, שתרום לריצוף המקדש או רחבת הר הבית.²⁴ כתובות אחרות שמספרות על אנשים שתרומו למקדש נמצאו בקברים בסביבות ירושלים. בכתובת אחת שנמצאה בתוך קברו של ניקנור מאלכסנדריה המוזכר בחז"ל, נכתב ביוונית כי הוא "עשה את הדלתות".²⁵ מלבד החשיבות הגדולה של הכתובת באישוש המסורת החז"לית על תרומת דלתות הנחושת למקדש,²⁶ יש כאן גם עדות לכך שמעשה התרומה שלו היה כל כך חשוב בעיניו ובעיני הסובבים אותו, עד שאפילו במותו הרגישו לנכון לציין מידע זה.

כתובת שנייה היא "סמונ בנא הכלה" (כלומר שמעון בונה ההיכל/המקדש) שנמצאה במערה בגבעת המבטר, ירושלים.²⁷ אומנם אפשר לפרש שהכתובת מדברת על פועל שהשתתף בפרויקט בניית המקדש, אך מכיוון שמדובר בגלוסקמה מפוארת יחסית שהייתה בשימוש בעיקר בקרב המעמד הבינוני עד גבוה,²⁸ סביר יותר להציע כי היא מספרת על אדם שתרום כסף לבנין המקדש.

רמזים ארכאולוגיים לתרומת אבני להקמת חומות הר הבית

מתוך מעשה רחב"ד ונדבת האבן למקדש, וכן העדויות הטקסטואליות הקדומות שהצגתי לעיל בעניין נוהג העלאת תרומות למקדש בכלל והקדשת אבנים למקדש בפרט, ברצוני להציע כי לפחות חלק מאבני הכתלים של הר הבית מומנו מתרומות של אנשים פרטיים, ולעניות דעתי אפשר אולי למצוא תימוכין בממצא הארכאולוגי.

במחקר החלוצי של צ'ארלס וורן שנעשה בירושלים בסוף המאה התשע-עשרה, נחפרו כמה מחילות בדיקה סביב כותלי הר הבית. באמצעות מחילות אלה למד וורן על עוצמת הקירות, על גובהם המקורי מסלע האם, על דרכי הגישה אל ההר ועל הרחובות שסביבו. וורן מתאר בספרו בין השאר כמה אבנים מאזור הפינה הדרומית-מזרחית ומהפינה הצפונית-מזרחית של הר הבית, שעליהן היו

23 יוסף בן מתתיהו תש"ע, ספר ה', 189 (תרגום אולמן 462-463).

24 איזק 1983; כותון ואחרים 2010, עמ' 45-47.

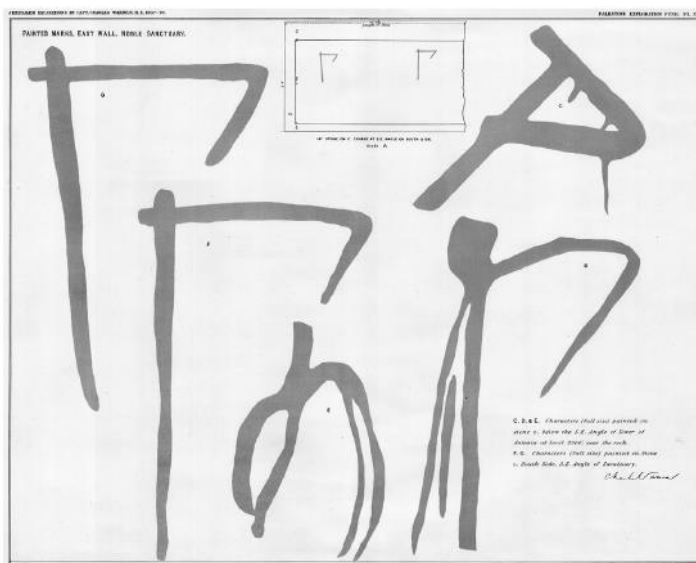
25 כותון ואחרים 2010, עמ' 140-142.

26 יומא ג, י.

27 כותון ואחרים 2010, עמ' 97-98.

28 להרחבה בעניין הקשר שבין הקבורה בגלוסקמות למעמד חברתי, ראו עבאדי תשפ"ב, עמ' 167-190.

סימנים בצבע וסימנים חקוקים של אותיות בודדות בעברית וביוונית.²⁹ רוב הסימנים התגלו על נדבכים מהפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית: על אבן בנדבך C, קרוב לפינה הדרומית של הכותל המזרחי, נכתבה פעמיים האות 'ק' בדיו אדומה; על אבן בנדבך F בפינה המזרחית של הכותל הדרומי נכתבו שתי אותיות הפוכות – 'ק' ו'ח'; מעליהן, בנדבך E, התגלתה 'ח' הפוכה נוספת; ואות 'ק' נוספת נמצאה על נדבך C, בסמוך לפינה הצפונית-מזרחית של הר הבית.³⁰

איור 1: סימנים צבועים על אבני בנייה הרודאניות (וורן וקונדר 1884, לוח 21)

בחוות הדעת של דויטש שסייע לוורן בקריאת הכתובות, נטען שאין כאן כתובת, אלא סוג של אותיות שהיו חלק מספירה או סימון סתתים. אף על פי שאפשר לקבל הצעה זו, וכבר נמצאו דוגמאות ללוחות אבן וחוליות עמודים ממוספרים,³¹ נראה שמדובר כאן בסימנים מסוג אחר. את הצעתו של דויטש

29 רייך וברוך תשע"ו; וורן וקונדר 1884, עמ' 129-128, 151-153.

30 בהתשפ"א, עמ' 58; וורן וקונדר 1884, עמ' 151-153, 129-128.

31 במערה שנמצאת בחקל דמא נכתבו בפחם האותיות א' עד ו' על ששת לוחות הכיסוי של קבר שבו הונח הנפטר (אבני וגרינהוט 1996, עמ' 12); במצדה נמצאו כ-66 כותרות וחוליות עמודים עם אותיות ומספרים בעברית, ומעט אף ביוונית (פורסטר 1995, עמ' 88-99). סימני סתתים של אות דלתא יוונית נמצאו על חוליית עמוד בירושלים, שיתכן שמקורה מהר הבית (פלג-ברקת 2017, עמ' 37-38, וראו שם הפניות לעוד חוליות עמודים מירושלים ויהודה עם אותיות יווניות מסומנות עליהן).

כבר שללו רייך וברוך במאמרם על הסימנים האלה,³² בטענה שמדובר בממצא נדיר יחסית ולא בסימנים של ייצור המוני. כנגדה העלו השניים הצעה חדשה, ואבקש לחלק אותה לשני חלקים: בחלקה הראשון של ההצעה טענו רייך וברוך כי מדובר בסימנים בעלי אופי דתי־טקסי. לשיטתם, האותיות הן קיצורים של המילים: ק – קורבן; ח – חרם; ת – תרומה, ופירשו שמדובר בשלוש לשונות של הקדשה, כלומר אבנים אלה היו מוקדשות לטובת בניין בית המקדש. אומנם הכוונה הראשונית של המילה 'קורבן' הייתה קשורה להבאת קורבנות למזבח, אך המילים האלה שימשו גם ביטוי לנדר או להקדש, שבענייננו נוגע להקדש לטובת בניין המקדש.³³ לדעת רייך וברוך, מדובר באבנים שיועדו לייסוד קירות התמך של הכתלים הנמצאים רחבת הר הבית, ואותן קידשו פועלי המחצבה מייד לאחר חציבתן. את הראיה לכך שסימון האבנים היה קודם להצבתן במקומן בחומה למדו רייך וברוך, ובצדק, מהממצא שחלק מהאותיות סומנו הפוך, כלומר הן נכתבו או נחרטו כשהאבן הייתה הפוכה, מצב שייתכן רק לפני שהוצבה במקומה.

בחלק השני של טענתם ניסו רייך וברוך לנחש מי היו האנשים שכתבו את הסימנים על אבני החומה, ומה הצריך אותם לכתוב את הסימנים. כיוון שהאותיות נכתבו כנראה עוד קודם הנחת האבנים במקומן טענו רייך וברוך כי מי שכתב אותן היו הפועלים במחצבה שהגיעו ממנה האבנים. הסיבה לכתובת האותיות עוד במחצבה הייתה שלצד בניין בית המקדש ומתחם הר הבית היו עבודות בנייה נוספות בירושלים, כמו מגדלי היפיקוס, פצאל ומרים, וגם המחצבות שפעלו סביב העיר סיפקו להן אבני בניין דומות בגודל ובסגנון. כדי שלא יגיעו לידי תקלה וישתמשו בטעות באבנים שיועדו להר הבית לטובת בניין חולין או בניין אזרחי, לפני ששלחו את האבן לירושלים סימנו פועלי המחצבה את האבנים שיועדו לבניין הר הבית באותיות המציינות קודש, ומתוך כך ציינו כי אבן זו מיועדת לבניין המקדש. הצעה נוספת שנתנו רייך וברוך, אך לא ברור כיצד היא מתיישבת עם ההצעה הראשונה, היא שהאבנים המסומנות היו אבני פינה שהונחו במסד החומה בשלבים הקדומים של בנייתה.³⁴

32 רייך וברוך תשע"ו.

33 יוסף בן מתתיהו תש"ע, ספר ב, ט, ד; מתי כז, 6; משנה נדרים ב, ה ('הרי עצמי קרבן' - חייב הוא ליתן דמיו למקדש. רש"י ובראשית רבה מ, ג); שם ג, ה. על שבועות ונדרים למקדש ראו: ליברמן תשנ"א, עמ' 98-99. על כתיבת ראש המילה, כמו למשל ק - קורבן, ראו: משנת מעשר שני ד, י-יא ובהרחבה במאמרו של ביליג תשס"א.

34 על בסיס הטענה שמדובר בסימנים של הקדשת אבני פינה, שסימלו את ראשית מפעל הבנייה של הרחבת הר הבית, ומפאת הטענה שרייך וברוך מצאו את אותם סימנים רק בפניות הצפוניות־מזרחית ודרומית־מזרחית של הר הבית, הם טענו כי הפינה הדרומית־מערבית שבה לא נמצאו סימנים, נוסדה בזמן מאוחר. אף כי אין זה מעניינו של המאמר, ואין ברצוני לעסוק כרגע בסוגיית שלבי הבניין של הר הבית, לעניות דעתי נתונים אלה אינם מובהקים דיים כדי לאשרר את ההצעה. כמו כן הטענה שלא מצאנו כאן אינה חזקה דייה, שכן מדובר בסימנים קטנים, שכמה מהם נכתבו בצבע, וסביר מאוד שהם היו גם בנדבכים העליונים של החומה, ואולי גם בנדבכים התחתונים של הפינה הדרום־מערבית, אך נמחקו ונעלמו במרוצת השנים.

לעניות דעתי, ההבחנה הראשונית של רייך וברוך נכונה ומדויקת, ואכן, מדובר באותיות המציינות את האבנים שהוקדשו לבניין הר הבית. ואולם הטעם שהם נתנו לסימון האבנים הכרחי פחות, כלומר גם אם האבנים סומנו במחצבה עוד לפני ששונעו לירושלים, קשה לטעון שהסימון שלהן נועד רק כדי שלא יתבלבלו המובילים וישנעו אותן לפרויקט בנייה אחר בירושלים במקום להר הבית. כל אחת מהאבנים הייתה בעלת ממדים רחבים ושקלה מאות טונות, ושינוע של אבן אחת דרש בוודאי כמות גדולה של פועלים ומעטפת לוגיסטית רחבה עם פיקוח על כל צעד ושעל. כלומר קשה להאמין שהיה יכול לקרות בלבול כה גדול במהלך שינוע האבן.

נראה כי החלק הראשון בהצעת רייך וברוך שסימון האותיות על האבנים ציין את הקדשת האבן למקדש, הוא סביר ונכון לדעתי, ואף יש מקבילות ותימוכין בממצא האפיגרפי של ירושלים. המשך הפרשנות שלהם כי הסימון נעשה בידי פועלי המחצבה כדי שלא יתבלבלו בכתובת שהאבן מיועדת אליה, או שאבנים אלו היו 'אבני פינה' שציינו את ראשית הקמת החומה, הן סבירות פחות, וברצוני להציע פרשנות חלופית.

הצעה חלופית

מן המקורות ההיסטוריים שכמה מהם ראינו לעיל, אנו למדים כי חומות הר הבית, כמו המקדש עצמו, נבנו בעיקר מכספי תרומות שזרמו אל המקדש.³⁵ כפי שכבר הוכחנו, לצד תרומה כספית כללית היו גם תרומות של חפצים וחומרים ספציפיים לצורכי הבניין. מהן חפצים יקרים ביותר, כמו דלתות וריצוף,³⁶ ומהן חפצים קצת יותר פשוטים, כמו עצים³⁷ או אבנים.³⁸ על סמך ההבנה כי לבית המקדש נודבו גם חפצים מסוימים, אבקש להציע לראות בסימון האותיות על האבנים עדות להקדשתן של האבנים לבניין המקדש בידי אנשים פרטיים.

35 אזכורים נוספים על כך מצויים אצל יוספוס: "מתרומות לאלוהים שנשלחו מן העולם הנושב כולו ובנו מאן, מכאן את החומות החיצוניות סביב הר הבית..." (יוסף בן מתתיהו תש"ע, ספר ה', 187); ובספרות חז"ל: 'התרומה מה היו עושין בה? [...] חומות העיר ומגדלותיה וכל צרכי העיר' (שקלים ד, ב). התלמוד הירושלמי (שקלים ו, ה [מח ע"א]) מזכיר בפירוש את מפתחי האבנים, החוצבים והסתתים שהיו מקבלים שכרם מתרומת הלשכה. מתוך כך אפשר להבין שרוב עבודות הבנייה של מתחם הר הבית מומנו מהתרומות שהגיעו לאוצר המקדש. עוד על כך ראו ספראי וספראי תש"ע, עמ' 34; גודמן 1999, עמ' 64.

36 דוגמה להקדשות ספציפיות של חפצים למקדש נמצאת במשנה מנחות יג; שקלים ו, ב; ויומא ג, י.

37 שקלים ו, ו.

38 ברוך ופאוסט (תשס"ה) הראו כי גם בהמשך, בכתובות התרומה מבתי הכנסת בארץ ישראל בימי התלמוד, יש תופעה דומה של הקמת בית כנסת ורכישת חפצים ורהיטים מסוימים לבית הכנסת באמצעות תרומות קטנות של אנשים פרטיים. לתרומת חפצים היה כנראה מונח ייחודי 'עבד', מתוך ניגוד לתרומת ממון שהמונח הארמי שלה היה 'היב'. עוד טענו ברוך ופאוסט כי שלא כמבני תרבות רומיים שנבנו מתרומות גדולות של אנשים עשירים, בתי הכנסת מומנו בעיקר מתרומות זעירות של ההמון, וכמובן כל אחד מהם כשהוא לעצמו לא היה מסוגל לתרום בית כנסת שלם.

הסיפור על רחב"ד ותרומת האבן למקדש, הנתמך במקורות היסטוריים נוספים, כמו העדות על תרומת האבנים בלוקס,³⁹ מלמד כי התורמים לא רק נתנו מכספם לצורך הבניין ודיו, אלא שהיו תורמים אבנים מסוימות. לעיתים הם היו מציינים את תרומתם, או ליתר דיוק את הקדשתה, באמצעות סימון של אות בעלת משמעות על פני האבן, המעידה על הקדשתה לבניין הבית.

לפיכך אפשר להציע בזהירות כי נוהג תרומת אבני בניין למקדש המשתקף במעשה של רחב"ד כמו גם האותיות שסומנו על נדבכי האבן של כותלי הר הבית, הם במידה מסוימת שיקוף של נוהג קדום מהימים של בניית המקדש והר הבית להקדשת אבנים לבניינם בידי אנשים פרטיים.

כד בכד הממצא הארכאולוגי מלמד בעקיפין על הגרעין ההיסטורי במעשה על רחב"ד. אף שהוא שובץ כפתיחתא לשני מדרשים מאוחרים (בסביבות המאה החמישית–השביעית לסה"נ, ואף שפתיחתאות אלה מאוחרות לגופם של אותם מדרשים), נראה שמקורו של המדרש קדום מאוד, וייתכן שהוא סופר באופן זה או אחר עוד בימי הבית (בין שהוא סופר על רחב"ד ובין שעל דמות אחרת). מעבר לכך, אפשר לשער כי אופיו המיתי והפלאי של סיפור נס תרומת האבן לבית המקדש היה לעוד אחד מאוסף הסיפורים הפלאיים שסופרו בימי הבית והשתמרו אצל יוספוס ואצל חז"ל. סיפורים אלה הם בעלי ניחוח מיתולוגי, שהגדילו את ההילה סביב מעשה בניין המקדש ותוספות הבנייה החדשות שנעשו מימיו של הורדוס ואילך.⁴⁰ מלבד המעשה ההיסטורי, הפרשנות של האותיות על הנדבכים כהקדשות פרטיות למקדש מלמדת אותנו על השותפות ועל ההתגייסות הגדולה של הציבור היהודי לפרויקט הבנייה העצום של חומות הר הבית.

סיכום

חוקרי האגדה ובראשם פרנקל שוללים כל רקע היסטורי לסיפור האגדה. הם רואים בו רק יצירה ספרותית המונעת מצרכים ספרותיים ותאולוגיים. לעומת זאת לא מעט היסטוריונים לא מהססים ללמוד מסיפור האגדה על הרקע הריאלי המבצבץ מהסיפור. מאמר זה דוגל באסכולה השנייה, ומבקש להראות שאף במעשי חכמים בעלי עלילה דמיונית, עשויים להימצא גרעינים היסטוריים נאמנים, אשר בנידון דידן זהו נוהג התרומה של אבני בניין לטובת בניית המקדש או הר הבית בידי אנשים פרטיים. ביקשתי לקשור בין נוהג זה, המוזכר באגדה על רחב"ד לצד אזכורים אחרים לתרומות אבני בניין למקדש, לממצא האותיות המסומנות על אבני הר הבית, ומתוך כך להציע כי אותן אותיות נועדו לציין שהן נתרמו בידי אנשים פרטיים לבניין המקדש והר הבית.

39 כא, 1-5.

40 כמו למשל באגדה על המפגש בין הורדוס לבבא בן בוטא ותיאור העושר והפאר שבבניין (בבלי בבא בתרא ג ע"ב-ד ע"א; סוכה נא ע"ב), תיאור הנס שהגשמים ירדו בלילה ולא הפריעו לפועלים בשעת הבניין (יוסף בן מתתיהו תשנ"ד, ספר טו, 425; בבלי תענית כג ע"א; ויקרא רבה לה, י; וראו: אילן ונועם תשע"ז, עמ' 411-416), סיפור הנס שנעשה בדלתות שתרם ניקנור (יומא ג, י) ומעשה גניזת התרגום לספר איוב מתחת לאבני הר הבית בידי רבן גמליאל (תוספתא שבת יג, ב [מהדורת ליברמן, עמ' 57], ראו מקבילות בירושלמי שבת טז, א, ג; בבלי שבת קטו ע"א; מסכת סופרים טו).

ביבליוגרפיה

- Gidon Avni and Zvi Greenhut, *The Akeldama Tombs. Three Burial Caves in the Kidron Valley*, IAA reports I (Jerusalem: IAA, 1996)
- 1996 אבני וגרינהוט
- Benjamin Isaac, "A Donation for Herod's Temple in Jerusalem", *IEJ* 33 (1983), pp. 86–92.
- 1983 איזק
- טל אילן וורד נעם, בין יוספוס לחז"ל, כרך א: האגדות האבודות של ימי הבית השני (יד יצחק בן-צבי: ירושלים, תשע"ז)
- אילן ונעם תשע"ז
- דני בהט, הר הבית: המתחם הקדוש בירושלים (החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה: ירושלים, תשפ"א).
- בהט תשפ"א
- יעקב ביליג, "גלוסקמה מירושלים הנושאת כתובות קרבן", קתדרה 98 (תשס"א), עמ' 49–60.
- ביליג תשס"א
- עידן הלוי דשא, ספר ילקוט מדרשים: אוצר מדרשי חז"ל, חלק שביעי (צפת: הוצאת "אור עולם", תשע"ז).
- דשא תשע"ז
- אלימלך א' הלוי, האגדה ההיסטורית-ביוגרפית (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשל"ה).
- הלוי תשל"ה
- אייל ברוך ואברהם פאוסט, "בית הכנסת והקהילה היהודית הכפרית בתקופת המשנה והתלמוד: מימון הקמתם ותחזוקתם של בתי הכנסת כמנגנון משווה", קתדרה 116 (תשס"ה), עמ' 49–66.
- ברוך ופאוסט תשס"ה
- Martin Goodman, "The Pilgrimage Economy of Jerusalem in the Second Temple Period", in Lee I. Levine (ed.), *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, (New York: Continuum, 1999), pp. 71–75.
- 1999 גודמן
- Matthew Dillon, *Pilgrims and pilgrimage in ancient Greece* (London: Routledge, 2013).
- 2013 דילון
- מדרש קהלת רבה א–ו. מהדורת מנחם הירשמן (ירושלים: הוצאת מכון שכתור, תשע"ז).
- קהלת רבה תשע"ז
- Conrad Warren and C. R. Conder, *The Survey of Western Palestine*, vol. 3: Jerusalem (London: Committee of the Palestine Exploration Fund, 1884).
- 1884 וורן וקונדר
- שלומית וקסלר-בדולח, "מתי הורחב הר הבית ההרודיאני: המבט הארכאולוגי", בתוך יהושע בן-אריה, אביבה חלמיש, אורה לימור, ריכב רובין ורוני רייך (עורכים), חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ה), עמ' 19–65.
- וקסלר-בדולח תשע"ה
- יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגום א' שליט (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ד).
- יוסף בן מתתיהו תשנ"ד
- , תולדות מלחמת היהודים ברומאים, עריכה ותרגום ל' אולמן, י' שצמן וי' פרייס (ירושלים: כרמל, תש"ע).
- יוסף בן מתתיהו תש"ע
- Hanna Cotton et al., *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae*, vol. 1: Jerusalem. Part 1: 1–704 (Berlin and New York: De Gruyter, 2010)
- 2010 כותן ואחרים

- לויין תשנ"ו
 ישראל ל' לויין, "בית-המקדש בירושלים: תיאורי יוסף בן-מתתיהו ומקורות אחרים", קתדרה 77 (תשנ"ו), עמ' 3–16.
- ליברמן תשנ"א
 ספראי תשכ"ה
 שאול ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"א).
 שמואל ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני: מונוגרפיה היסטורית (ירושלים: הוצאת עם הספר, תשכ"ה).
- ספראי תשמ"ה
 ספראי וספראי תש"ע
 ---, "חסידים ואנשי מעשה", ציון נ (תשמ"ה), עמ' 133–154.
 שמואל ספראי וזאב ספראי, משנת ארץ ישראל: מסכת שקלים (ירושלים: מכללת הרצוג, תש"ע).
- עבאדי תשפ"ב
 פלג-ברקת 2017
 עומרי עבאדי, היבטים חברתיים בקבורה ביהודה ובירושלים בתקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשפ"ב).
- פלטג-ברקת 2017
 Orit Peleg-Barkat, *The Temple Mount Excavations in Jerusalem, 1968–1978, Directed by Benjamin Mazar, Final Reports*, vol. 5: Herodian Architectural Decoration and King Herod's Royal Portico ed. Eilat Mazar. Qedem 57 (Jerusalem: Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, 2017).
- פורסטר 1995
 קדרי תשס"ו
 קושלבסקי 2003
 רייך וברוך תשע"ו
 רייך וברוך תשע"ז
 רייך ושוקרון תשע"ב
 שטיין תשע"ו
 תמר קדרי, "חזית איש מהיר במלאכתו: לשאלת מקוריותן של הפתיחתאות שבראש מדרש שיר השירים", תרביץ עה (תשס"ו), עמ' 155–174.
- Rella Kushelevsky, "The stone that transports itself: A comparative study of Song of Songs Rabbah (1, 4) and The Dialogue on Miracles (8, 63) by Caesarius of Heisterbach", *Fabula* 44: 3–4 (2003), pp. 237–254.
- רוני רייך ויובל ברוך, "משמעות האותיות העבריות בפניות הר הבית ההרודיאני", ארץ ישראל לב (תשע"ו), עמ' 187–190.
- , "על אודות הרחבת הר הבית בירושלים בשלהי ימי הבית השני", קתדרה 164 (תשע"ז), עמ' 7–24.
- רוני רייך ואלי שוקרון, "חפירות באזור קשת רובינסון ממפלס הרחוב המרוצף ועד הסלע הטבעי", חידושים בחקר ירושלים 17 (תשע"ב), עמ' 219–238.
- דינה שטיין, "דיוקן מעשי חכמים בארכיון הסיפור העממי בישראל ע" ש דב נוי (אסע"י): בין קדושים לתעלולנים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ל (תשע"ו), עמ' 3–36.
- Shaul Shaked, James Nathan Ford and Siam Bhayro, *Aramaic Bowl Spells: Jewish Babylonian Aramaic Bowls I: Manuscripts in the Schøyen Collection* (Leiden: Brill, 2013).
- שקד, פורד ובהירו
 2013